

Tangl Balázs

Szabadidő az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében a 19–20. század fordulóján

A mai értelemben vett szabadidő létrejött az ipari társadalom kialakulásához köthető, és a modern időbeliség produktuma. Miközben a tradicionális közösségek időbelisége alapvetően feladatorientált volt, ahol a munka ritmusát az évszakok, a napok és az időjárás változásának megfelelően az ember maga alakította, és így a munkaidő és a munka intenzitása egyenletlen volt, addig az ipari forradalom eredményeképpen kialakuló modern időbeliségben a munkát egységes és összehangolt munkaritmus szabályozta, ahol a munka a természeti tényezőktől függetlenné vált (a világítás elterjedésével akár az éjszakától is).

A kapitalista termelésben a munkának pénzzé alakított időbeli értéke volt, így a kijelölt feladat mérése magával az idővel történt. A tradicionális időfelfogásban keveredtek a földművelés, a háziipar és a háztartás munkái, ezért a munkával eltöltött és a nem munkával eltöltött idő között sem létezett komoly különbség (még ha például profán és szakrális időt már ekkor is meg lehetett különböztetni). Ezzel szemben az ipari forradalom alatt az egymástól elvált otthon és munkahely, az új munkaszervezet, a munkaidő egyre pontosabb mérése a társadalmi idők teljes átalakulásához vezetett, amelynek egyik eredménye a szabadidő megjelenése volt. Még akkor is, ha ennek mértéke, formái és megszervezése időben természetesen folyamatosan változott, alakult.¹

Tanulmányomban a szabadidő fogalmát egy speciális területen, a hadseregen belül kívánom megvizsgálni az általános hadkötelezettség, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, mindenekelőtt magyarországi vonatkozásban. Az 1867-es kiegyezéssel Magyarország elfogadta a Monarchia hadseregének a közösségét, és lemondott az önálló nemzeti haderőről. A közös hadsereg ideológiájában megmaradt a korábbi dinasztikus, a nemzetiségek és vallások egyenlőségén alapuló szupranacionális, osztrák állampatrióta ideológiájú haderőnek, mely így a dualista rendszer egyik neuralgikus pontjává vált. Andrássy Gyula miniszterelnök mindössze egy, a közös hadsereg mellett létező önálló magyar honvédség felállítását tudta elérni (a paritás elve alapján létrehozták ennek osztrák párját, a k.k. Landwehrt is), melynek megfelelően a Bécsben székelő közös hadügyminiszter mellett létrejött egy magyar és egy osztrák honvédelmi minisztérium is. Noha a honvédség belső szervezetét elvileg Magyarország maga szabályozhatta, mint a szabadidő esetében is látni fogjuk, a véderő egysége miatt általában a közös hadsereg szabályozásait ültették át.²

Az 1868-as véderőreform legfontosabb, a téma szempontjából is lényeges eleme a porosz mintára bevezetett általános hadkötelezettség volt. A katonai szolgálat tizenkét évig tartott: a közös hadseregnél három év sorhadi szolgálatot hét év tartalék, valamint további két év honvédségi tartalék követett, míg a honvédségben két év aktív és tíz év tartalék-szolgálat volt. Ez persze nem jelentette azt, hogy valamennyi katonai szolgálatra alkalmas sorkötelesnek be kellett vonulnia, mivel az általános hadkötelezettség (mint mindenhol Európában) mindössze a sorozás elvét jelentette, az évi újoncjutalékot törvényben rögzí-

1 THOMPSON 1990; GRANASZTÓI 2016. 101–103.

2 BALLA 2015. 210.

tették.³ Bevezettek azonban egy fontos kivételt is a rendszerben: a középiskolai végzettséggel rendelkezők egyéves önkéntesi jogot kaptak, melynek végén, ha sikeres tiszti vizsgát tettek, tartalékos tiszti rangot kaphattak.⁴

Az általános hadkötelezettségnek köszönhetően a Monarchia haderejében megkülönböztetés nélkül képviselte magát valamennyi társadalmi csoport. A Magyarországon sorozott újoncok, az ország adottságainak megfelelően, túlnyomórészt paraszti közösségekből kerültek ki, de a századfordulóra mind nagyobb számban jelent meg a városi munkásság is.⁵ Ezen társadalmi rétegek a klasszikus totális intézményként működő hadseregben egy számukra teljesen ismeretlen, a modernizmus termékeként létrejött időfelfogással találkoztak, mely mindenekelőtt a fegyelmézést szolgálta.⁶ A laktanyai élet ugyanis mindenfajta tevékenység totális ellenőrzésére és megszervezésére, a katonák idejének teljeskörű, idővel mért pontos be- és felosztására törekedett.⁷ Ahogy Danczer Alfons korabeli propagandakiadványa fogalmazott, a hadseregben „*az örökkévalóság, a munka megszakítatlan összefüggése, a munka folytonossága szolgáltatja a határozó elemet*”.⁸ Éppen ezért a közkatonáknak szabadidőre csak rendkívül korlátozott és szabályozott körülmények között volt lehetősége. Még akkor is, ha a pihenőnapnak számító vasárnap mellett számos ünnepnap létezett, az 1880-as évektől pedig lehetőség volt nyolcnapi szabadságra is,⁹ mely még a civil életben is ismeretlen volt.

Ahogy azonban a 19. század végi civil társadalomban a polgár, az arisztokrata, a munkás, a cseléd, az iparos vagy a földműves társadalmi ideje is különbözött egymástól,¹⁰ úgy a hadseregben is volt egy nagy választóvonal, mely a közkatonák és a tisztikar között húzódott. A legénységgel szemben utóbbi a köznemességből, az arisztokráciából, a nagypolgárságból és a polgári középosztályból állt össze. A korban ugyanakkor jelentős átalakuláson ment keresztül, hiszen már az 1850-es években megindult az a folyamat, mely során egy nemesi tisztikarból a századfordulóra egy polgári tisztikar alakult ki (még az elit fegyvernemnek számító lovasságnál is), és amely a középosztálynak nemcsak részévé, de alakítója is vált.¹¹ Esetükben a munkaidő nem, vagy nem olyan mértékben határozta meg a mindennapok idejének ritmusát, mint az alsóbb társadalmi rétegeknek. Sőt, a polgári lét egyik fontos eleme az idővel való szabad rendelkezés, mely szerves része volt az önállóságnak.¹² Mint látni fogjuk, a legénység idejének totális ellenőrzésével és beosztásával szemben a tisztikar kifejezetten sok szabadidővel rendelkezett.

³ BALLA 2015. 229–230.

⁴ BALLA 2015. 245–246.

⁵ Mivel az egyes alakulatokat területi alapon egészítették ki, így minden ezred legénységének társadalmi összetétele döntően a sorozási területtől függött. Így teljesen más jellemezte például a budapesti cs. és kir. 32. gyalogezredet, mint például a máramarosi cs. és kir. 85. gyalogezredet. Lásd: BALLA 2015. 213.

⁶ A totális intézményekre és a fegyelmezésre lásd Erving Goffmann és Michel Foucault klasszikus műveit. GOFFMAN 1961 és FOUCAULT 1990.

⁷ TANGL 2018. 30–37.

⁸ DANCZER 1889. 196.

⁹ Hivatalosan a szabadságolás a katonai terminológiában a tartalékba helyezést jelentette, és ettől megkülönböztette az aktív szolgálat alatt járó ideiglenes szabadságolást (zeitliche Beurlaubung). Az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban csak a szabadság kifejezést használom.

¹⁰ GRANASZTÓI 2016. 108–110.

¹¹ HAJDU 1999. 131–153.

¹² GYÁNI 1999. 56–62.; GRANASZTÓI 2000. 108–110.

Végezetül tisztázni kell magának a szabadidőnek a fogalmát. Az a megközelítés ugyanis a katonai szolgálat esetében nem alkalmazható, mely a szabadidőt a munkaidőn túl fennmaradó időként határozza meg. Ennek oka, hogy már maga a munkaidő is nehezen értelmezhető, hiszen a katonai szolgálat tulajdonképpen folyamatos és kötelező feladatok sora volt. A laktanyából nem lehetett a nap végén hazamenni, a katona a „munkahelyén” élt, ahol a napi tevékenységét mindenre kiterjedően beosztották. Meg volt az ideje az ébresztőnek és a takarodónak, az étkezésnek, a kirukkolásnak, a gyakorlatoknak, a legénységi és altiszti iskoláknak, valamint az egyéb kötelező feladatoknak (például takarítás, ruhaápolás, lovak ellátása, őrségben állás stb.). Nemcsak a napoknak, de az éveknek is pontosan szabályozott ritmusa volt a kiképzés egyes szakaszainak megfelelően.¹³

Sokkal célravezetőbb, ha a szabadidőt úgy határozzuk meg, hogy az az idő, mellyel a katona a kötelező feladatokon és a testi szükségleteken túl szabadon rendelkezhetett. Ehhez ugyanakkor rögtön azt is hozzá kell tenni, hogy ilyen is csak megkötésekkel létezett, hiszen a kimenő engedélyhez és feltételekhez volt kötve, a laktanyában pedig a totális intézményeknek megfelelően szabályok és állandó felügyelet korlátozta, mit csinálhat és mit nem a szabadidejében.

A legénységtől eltért a tisztikar esete. Az ő helyzetük – ahogy már említettem – alapvetően a polgári középosztályéhoz hasonlított, amennyiben viszonylag szabadon rendelkezhetett az idejével. A tiszteknek, mint látni fogjuk, egyrészt meglehetősen kevés kötelező feladata volt a mindennapokban, másrészt egy részük nem is a laktanyában, hanem önállóan (vagy társaival közösen) bérelt városi lakásban lakott. De a kaszárnyában való elhelyezés sem jelentett korlátot, hiszen a tisztek mozgása (a legénységgel ellentétben) szabad volt.

A fentiekből látható, hogy a tisztikar és a legénység társadalmi ideje egymástól gyökeresen eltért, ezért maga a szabadidő is különbözött egymástól. Emiatt az alábbiakban külön-külön foglalkozom velük. A téma nagysága és összetettsége miatt természetesen aligha lehetséges minden aspektus maradéktalan bemutatása, éppen ezért célom korlátozott. Egyrészt általános áttekintést szeretnék adni a szabadidő és a szabadságolás szabályozásáról a Monarchia hadseregében, ezzel pótolva a szakirodalom egyik adósságát. Másrészt hangsúlyosabban kívánom bemutatni, hogy a közkatonák miképpen töltötték el szabadidejüket, míg a tisztikarról csak egy vázlatos képet szeretnék felrajzolni, annál is inkább, mivel a tisztai életmóddal (és ennek keretében a szabadidővel) a szakirodalom már több alkalommal is foglalkozott.¹⁴ A közkatonák szabadidejének az eltöltését magyarországi viszonylatban, részben visszaemlékezéseken, részben pedig szombathelyi példákön keresztül fogom bemutatni.

¹³ A korszak első felében a hadsereg tekintélyes része még nem laktanyákban volt elhelyezve, hanem a falusi lakosság házaiban (ez volt az egyenkénti elszállásolás), valamint vidéki kis szükségkaszárnyákban. Ezeket csak az 1879-es beszállásolási reformot követően megindult laktanyaépítések eredményeképpen szüntették meg végleg. Az egyenkénti elszállásolás és az egy-két szakasz elhelyezésére alkalmas kvártélyházak esetében természetesen a kiképzés és általában a fegyelmelés lehetőségei és így maga a szabadidő is jelentősen eltértek a laktanyai élettől. Terjedelmi okokból azonban erre a kérdéskörre most nem tudok kitérni, és mindössze a századvégre már általánossá vált laktanyai élettel foglalkozom.

¹⁴ DEÁK 1993. 124–188.; HAJDU 1999. 227–254.; ZÁVODI 2019. 1058–1065.

A tisztikar szabadsága és szabadideje

Mint a bevezetésben már említettem, a tisztikar számára meglehetősen sok szabadidő állt rendelkezésre, és a középosztályhoz hasonlóan idejével többnyire szabadon is rendelkezhetett. A korabeli katonai propagandafüzetekben, de sokszor a tiszti visszaemlékezésekben is gyakran visszatérő szófordulat a „*die schöne, wilde (goldene) Leutnantszeit*”¹⁵ vagyis a szép, vad (vagy arany) hadnagyévek, mely a viszonylag könnyű szolgálatra utal. Az ezredbe érkező fiatal tiszteknek ugyanis meglehetősen kevés feladat jutott, hiszen a kiképzés és a legénységi iskolák délelőtt és délután, általában napi hat-nyolc óra elfoglaltságot jelentett. „*A rendes szolgálatunk délelőtt 7-től 11-ig és délután 2-től 5-ig tartott. Volt kiképzés a gyakorlótéren és egyszerű tanítás.*” – emlékezett Theodor von Zeynek csapatszolgálati éveire.¹⁶ Ezen túl csak alkalmanként jutott feladat, például az ezred és a tisztikar ügyeinek intézésében, vagy amikor ügyeletes tisztnek osztották be őket, illetve a hadgyakorlatok idején.¹⁷

A tisztek szabadidejének az eltöltését leginkább a tiszti presztízsnak és a középosztályi ideál formai jegyeinek való megfelelés határozta meg. A viselkedési illemszabályokra és általában a tiszti életmódra vonatkozóan éppen ezért számos oktatókönyv állt rendelkezésre a korban, melyek szigorú betartására azonban csak korlátozottan volt lehetőség. Nemcsak azok sokszor abszurd jellege miatt, de például anyagi okokból is, hiszen a tisztek fizetése (különösen az alacsonyabb rangúaké) csak korlátozottan volt elegendő a középosztályi életforma fenntartására.¹⁸

A tisztek szabadidejük egy jelentős részét egymás között töltötték el, melyet bizonyos mértékig a hadsereg is elvárt, elsősorban az ezreden belüli testületi szellem ápolása érdekében. Ennek színterei a tiszti ebéd, a tudományos egyesületek és a tiszti kaszinók voltak. A tiszti ebéd (melynek étkezéje a laktanyában volt) intézménye először 1878-ban jelent meg a cs. és kir. 36. gyalogezredben Rudolf főherceg kezdeményezésére, melyet aztán később az egész haderőben bevezettek, és azon bizonyos időközönként minden tisztnek meg kellett jelennie. Ennek persze voltak praktikus, anyagi okai is, hiszen a szegényebb, csak a fizetésből élő fiatal tisztek megfelelő étkezéshez juthattak, valamint elkerülhették például, hogy egy olcsó vendéglátóhelyen „rangon aluli” társaságba keveredjenek. De itt mutakozhattak be és ismerkedhettek meg például társaikkal az újonnan beosztott tisztek is.¹⁹

Egészen másfajta szerepet töltöttek be a katonai tudományos egyesületek. Ezek az 1860-as évek végétől kezdve terjedtek el, de csak a legnagyobb helyőrségekben, elsőként természetesen Bécsben (der Wiener Militär-Wissenschaftliche Verein), amely a többi egyesületnek a mintaintézményévé is vált. Magyarországon Budapesten, Pozsonyban, Komáromban, Kassán, Nagyváradon, Temesváron, Nagyszombatban és Kolozsvárott van tudomásunk ilyen intézményekről.²⁰ Az egyesületek saját könyvtárral rendelkeztek, valamint hadijátékokat és rendszeres előadásokat szerveztek, melyeket adott esetben publikál-

¹⁵ A kifejezés különösen Carl Freiherr von Torresani népszerű regénye nyomán vált elterjedtté. *Aus der schönen, wilden Lieutenants-Zeit. Roman aus dem österreichischen Cavallerieleben.* Dresden und Leipzig, E. Pierson's Verlag, 1889.

¹⁶ ZEYNEK 2009. 94.

¹⁷ DEÁK 1993. 126.

¹⁸ HAJDU 1999. 235–239.; ZÁVODI 2016. 1058–1061.

¹⁹ DANCZER 1889. 120–125.

²⁰ RÓZSA 2020. 159–160.

tak is (például a bécsi egylet rangos időszak kiadványában, az *Organ des Wiener Militär-Wissenschaftlichen Vereins*-ben).²¹

A tisztek társas összejöveteleinek fő színterei ugyanakkor a tiszti kaszinók voltak. Ezeknek a nagyobb helyőrségekben az összes tiszt a tagja volt fegyvernemtől és beosztástól függetlenül, sőt sokszor közösen működtek a tudományos egyesületekkel. Ezek általában külön székházzal is rendelkeztek. A legtöbb közepes és kisebb helyőrségen azonban a tiszti kaszinó egy-egy alakulaton belül működött, és a laktanyában a tiszti étkeзде mellett rendeztek be neki egy külön helyiséget. A kaszinók elsősorban bálók, táncestélyek, zene- és szavalóestélyek, bankettek helyszínei voltak, mely társas eseményekre a civilek nem, vagy csak korlátozottan léphettek be. Azon helyőrségekben, ahol tudományos egyesület nem működött, ennek a színtere is a kaszinó volt, mely saját könyvtárral rendelkezett, és itt tartották az előadásokat is.²²

Amennyiben a tisztek nem egymás körében akarták szabadidejüket eltölteni, akkor mindenekelőtt a városi középosztállyal, a nagypolgársággal, a vármegyei dzsentrivel, adott esetben az arisztokráciával keresték a társaságot. A századfordulóra a magyar társadalomnak a katonai tiszttikarral szembeni, kiegyezéskor meglévő ellenséges érzelmei már jórészt eltűntek, sőt, a tisztikar kifejezetten nagy presztízzsel rendelkezett, és tagjai szívesen látott vendégek voltak a helyi elitek rendezvényein.²³ Lázár Károly, a cs. és kir. 14. huszárezred tisztje például így emlékezett vissza kassai és nyíregyházi szolgálatára a századfordulón: „*Két év leforgása alatt sok házimulatságon voltam meghíva, azon kívül bálokon Kassán, Miskolcon, Rimaszombaton, Nyíregyházán, de sehol nem tapasztaltam és láttam olyan jókedélyű embereket, mint Sárosban*”.²⁴ A Nyíregyházához hasonló vidéki garnizonok természetesen jóval szérelyebb lehetőségeket nyújtottak, mint Bécs, Budapest vagy a nagyobb regionális központok. Éppen ezért voltak gyakoriak a tisztek maguk rendezte mulatságai is vendéglőkben és kávéházakban, melyek egyben botrányok forrásai is voltak. „*Természetesen gyakoriak voltak a mulatozások, mert más szórakozás nem igen adódott ezen vidéki városban*”.²⁵ A kis és közepes helyőrségeknek volt ugyanakkor egy nagy előnye is, méghozzá a szabadabb légkör. Ismét csak Lázár Károlyt idézve: „*Kassán nem szívesen szolgáltak az ezred tisztjei, mert nagy garnizon volt (...) Akármerre és hova is vezetett az ember útja, minduntalan magasrangú tisztekbe ütközött. Délután elő volt írva attilában, kardosan, fehér kesztyűt kellett viselni. Bezzeg ezzel szemben Nyíregyházán senki sem ellenőrizte az ilyesmit és mindenki úgy járt, ahogyan éppen fel volt öltözve, leginkább egy lovagló pálcával kezében, télen csizmában és csak egylovas talyigán közlekedtünk a mély homok miatt*”.²⁶

Bécsben vagy Budapesten és a Monarchia más nagyvárosaiban ezzel szemben szigorúbb körülmények között, de rengeteg lehetősége volt a tiszteknek. Moritz Auffenberg von Komaróv bécsi éveire például úgy emlékszik, mint ahol a tisztek „táncgépekként”²⁷ látogatták sorban a bálakat, de Alfred Jansa egyik báli szezonját is a következőképpen jellemzi: „*szinte minden este meghívott engem – egy meglehetősen jó táncost – házi és nyil-*

²¹ DANCZER 1889. 126–129.

²² DANCZER 1889. 129–135.

²³ TANGL 2021. 81–84.

²⁴ HM HIM HL VII. Tgy. 2981. Lázár Károly visszaemlékezése 18.f.

²⁵ HM HIM HL VII. Tgy. 2981. Lázár Károly visszaemlékezése 6.f.

²⁶ HM HIM HL VII. Tgy. 2981. Lázár Károly visszaemlékezése 6.f.

²⁷ AUFFENBERG-KOMARÓV 1921. 37.

város bálókra egy gyönyörű és vicces lányokból álló kör.”²⁸ A nagyobb városokban ráadásul a bálókön, estélyeken és multságokon túl számos egyéb lehetőség állt a tisztek rendelkezésére: koncertek, színházak, operettek vagy éppen balett.²⁹ A különböző rendezvények látogatása azonban korlátozva volt a tisztek számára. A nyilvános bálók, táncestélyeket például nem javasolták, nehogy „rangon aluli” és az egyenruhához méltatlan társaságba keveredjenek. Ehhez hasonlóan a nacionalista vagy bármilyen nemzetiségi alapon szerveződő egyesület, illetve rendezvény látogatása szintén tiltott volt. Hasonló szempontok domináltak egyébként a különböző vendéglátó- és szórakozóhelyek megválogatása esetében is. Mivel azonban az előkelő éttermeket kevés tiszt engedhette meg magának, vagy csak nagyon ritkán, a többségnek a kávéházak váltak a törzshelyévé.³⁰ „Vendéglő csak különleges alkalmakkor látott minket.” – fogalmazott Auffenberg von Komaróv.³¹

A tisztek között népszerű szórakozásnak számítottak a sportok, melyeket a hadvezetés is propagált. Ezeket nemcsak egyénileg űzték, de sok esetben a helyi sportegyesületeknek is tagjai voltak. Természetesen itt elsősorban az úri sportágakra kell gondolni, így mindekelőtt a lovaglásra, céllövészetre, vívásra, de szintén népszerű volt az úzás vagy éppen a kerékpározás. Az olyan demokratikus sportágak, mint a futball azonban már tilos volt, vagy legalábbis nyilvános keretek között nem lehetett űzni.³²

Külön ki kell emelni a sportok közül a lovassportokat. Azon településeken ugyanis, ahol lovasság állomásozott, a tisztikar rendszeresen rendezett különböző lovas rendezvényeket. Ezek közül a legjelentősebbek a lóversenyek voltak, melyeken az ezred tisztikara állt rajthoz. Azokban a vidéki városokban, ahol a civil lóversenyzés nem honosodott meg a korban, ezek a versenyek nemcsak a tömegek kedvelt szórakozásai, de a helyi (városi és vármegyei) társasági elit egyik legfontosabb eseményei is voltak. Az ezredversenyek mellett szintén jellemző volt a különböző (sokszor jótékonysági akciókkal egybekötött) nyilvános lovasjátékok szervezése, valamint szintén hagyomány volt a lovasezredek tisztjei között a Hubertus-napi vadászlovaglás. Igaz, utóbbiakat a tisztek általában csak maguk között szervezték.³³

Végezetül a tisztek szabadidő-eltöltésével kapcsolatban még két területre kell kitérni. Az egyik, hogy a tisztek szabadidejüket természetesen nemcsak szórakozással és különböző társasági eseményekkel, hanem mindenekelőtt önképzéssel és tanulóssal is töltötték. Ez persze egyénfüggő volt, de akinek tehetsége révén komolyabb karrierre volt kilátása, az elsősorban ekkor tudott a különböző tanfolyamokra felkészülni. Egy területen azonban szinte minden tisztnek áldoznia kellett a szabadidejéből, ez pedig a nyelvtanulás volt. A tiszteknek ugyanis kötelezően meg kellett tanulniuk a legénység nyelvét. Ha azt otthonról vagy iskolában nem sajátította el, arra a szabadidejében kellett időt áldoznia.³⁴

A másik, amit mindenképpen meg kell említeni, a tisztek mindennapjait, szociális érintkezését, viselkedésüket befolyásoló korlátozások és szabályozások gyakori megszegése. Volt olyan tevékenység, mely felett egyszerűen szemet hunytak a katonai hatóságok. Ilyen volt például a prostitúció kérdése. Ennek a tisztikaron belüli természetességét jól érzékelteti Joseph Roth klasszikus regényének egy jelenete, mikor Carl Joseph von Trotta

²⁸ JANSÁ 2011. 157.

²⁹ AUFFENBERG-KOMARÓV 1921. 37–38.; BROUCEK 2009. 95.

³⁰ DEÁK 1993. 142.

³¹ AUFFENBERG-KOMARÓV 1921. 37.

³² HAJDU 1999. 253–254.

³³ TANGL 2021. 85–88.

³⁴ SCHEER 2022. 83–110.

tisztársai együtt mennek a tiszti kaszinóban tartott mulatságról Frau Horwath bordélyházába.³⁵ Ezzel szemben a (jellemzően fiatal) tisztek által rendezett tivornyáknak és botrányoknak már fegyelmi ügy lett az eredménye.³⁶

A mindennapi feladatokon túl meglévő szabadidőn kívül a tiszteknek és katonai hivatalnokoknak lehetőségük volt hosszabb-rövidebb szabadságot is kivenni. Ennek oka alapvetően az volt, hogy bár a hétköznapiakban viszonylag sok szabadidővel rendelkeztek, mégis volt egy, a civil életben nem létező jelentős megkötés: állomáshelyüket nem hagyhatták el. Erre csak a szabadság ideje alatt volt lehetőség. Mivel – ellentétben a tiszti életmóddal – ezzel a szakirodalom tulajdonképpen egyáltalán nem foglalkozott ezidáig, az alábbiakban részletesebben is bemutatom ennek szabályozását a korszakban.³⁷

Az 1868-as hadseregreformot követően a tisztek és katonai hivatalnokok szabadságolására vonatkozó első szabályzat 1872-ben jelent meg, melyet 1885-ben egy második, majd 1894-ben egy harmadik követett (ezt megelőzően egy 1861-es szabályzat volt érvényben).³⁸ Ugyanakkor az egész korszakra jellemző volt, hogy a mindenkor hatályos szabályzatot viszonylag gyakran pontosították vagy kiegészítették, melyek így több újrakiadást is megéltek. Ennek eredményeképpen az 1872-es szabályzat kettő, az 1885-ös hét, az 1894-es pedig három kiadást ért meg (a háború előtt a legutolsót 1910-ben bocsátották ki).

A három szabályzat közül az első kettő alapjait tekintve megegyezett, miközben az 1894-es a rendszer jelentősebb átalakítását eredményezte. Éppen ezért célszerű őket külön-külön megvizsgálni. Az 1872-es és az 1885-ös szabályzat szerint a tiszteknek négy típusú szabadsága volt. Az első a rövid szabadság, melyet nem kellett különösebben megindokolni, a második a családi vagy egyéb személyes okokból, a harmadik az egészségi, végül a negyedik a szolgálati vagy rendkívüli, szolgálatot nem érintő okból kivett szabadság. Utóbbit eredetileg csak számfeletti (illetve később szabadságolt, vagyis tartalékos) állományba való áthelyezéssel lehetett kérni, de ezt a kitélt 1888-ban megszüntették.³⁹

A rövid szabadság egy naptári évben összesen huszonnyolc napot jelentett, de egy alkalommal legfeljebb két hétre lehetett eltávozni. Az 1879-es okkupációt követően a napok számlálásánál bevezettek egy olyan kitélt, hogy a megszállt területeken (Bosznia, Hercegovina és Novi-Pazar) állomásozóknak a szabadságába nem számított bele a tartományon belüli utazás (illetve, ha tengeren indultak útnak, akkor a Fiuméig vagy Triesztig tartó út sem). Emellett, ha valaki Dalmácia területéről indult szabadságra, akkor az oda- és visszaút hajón töltött ideje sem számított bele a szabadnapokba.⁴⁰

Családi, illetve egyéb személyes okokból nyolc hetet lehetett igényelni. Ezt meg lehetett hosszabbítani hat hónapra, vagy két egymás utáni évben is ki lehetett venni, mindkét

35 ROTH 1982. 82.

36 HAJDU 1999. 237.

37 Az alábbiakban (és később a legénység esetében is) elsősorban a közös hadügyminisztérium rendelkezéseit és a közös hadseregben bevett gyakorlatot fogom bemutatni. Ettől azonban lényegileg nem tért el sem a honvédségben, sem pedig a Landwehrben alkalmazott szabályozás. Jóllehet elviekben a három illetékes minisztérium saját hatáskörben dönthetett a szabadságolás kérdéséről, gyakorlati megfontolásokból az mégis egységes volt. Így a honvédelmi minisztérium a közös hadügyminisztérium által kiadott szabályzatokat és utasításokat vette át és tükrörfordította a magyarországi és a honvédség szervezeti viszonyainak megfelelő kisebb módosításokkal.

38 VORSCHRIFT 1872; VORSCHRIFT 1885; VORSCHRIFT 1894.

39 VORSCHRIFT 1872 és 1885. 1. §.

40 VORSCHRIFT 1872 és 1885. 2. §.

esetben azonban már szabadságolási díjat kellett fizetni. A személyes okokat egyébként tételesen felsorolták: állami vagy ezzel egyenlőnek elismert polgári szolgálatba való átlépéshez szükséges szolgálati gyakorlat elsajátításához, valamint 1885-től törzshadbírói vizsgára való felkészüléshez lehetett ilyen típusú szabadságot kérni. Emellett a Német Lovagrend novíciusi vizsgájára való felkészüléshez egy évet lehetett igényelni, de szintén csak szabadságolási díj ellenében (ez a passzus a honvédségi szabályból egyébként hiányzik).⁴¹

Egészségi okokból három hónapi szabadságolásra volt lehetőség, melynek hat hónapra való meghosszabbításához orvosi igazolás kellett. Ennél hosszabb szabadságra csak úgy mehetett valaki az aktív szolgálat megtartásával, ha harcban szerzett sebesülésből kifolyólag szorult orvosi ellátásra. Ezt 1885-ben még kiegészítették a szolgálatban szerzett súlyos sérüléssel, illetve betegséggel is.⁴²

Végül a negyedik esetben egyéves szabadságot lehetett kivenni, de ez csak várakozási illetmény vagy minden illetmény beszüntetése mellett volt lehetséges. Az 1872-es rendelet csak annyit említ meg, hogy ez egészségi és szolgálati okokból lehetséges, 1885-ben már sor kerül tételes felsorolásukra is. Így várakozási illetmény mellett hosszabb betegség okozta szolgálatképtelenség, hatvanadik életév vagy a negyvenedik szolgálati év betöltése és mentális betegség esetén, ha bármilyen okból, még a nyugállományba vonulás előtt a szolgálati követelményeknek már nem felelt meg, de máshol még alkalmazható, végül pedig saját kérésre. Minden illetmény beszüntetésével csak akkor lehetett szabadságot kérni, ha egészségi vagy más okból hosszabb időre volt szükség szabadságra. Ezt azonban részletesen indokolni kellett, ráadásul az elbírálásnál figyelembe vették a tiszt vagyoni viszonyait és az erkölcsi magatartását is.⁴³

A szabadságot mindig a felettes katonai hatóságnál kellett kérelmezni szolgálati úton. A szabadságok kiadására és meghosszabbítására jogosult hatóság az igénylő rangjától és beosztásától, valamint a kért szabadság típusától függően változott, mely egy meglehetősen bonyolult struktúrát eredményezett. Ezt a szabályzat melléklete összegezte. A kérelem megadása természetesen nem volt automatikus, a kérvényező elutasításban is részesülhetett, hiszen annak elbírálásánál elsősorban a szolgálati érdekeket vették figyelembe, így mindenekelőtt az aktuális állományviszonyokat a csapattestnél. Bizonyos időszakokban (így például fegyvergyakorlatok alatt) pedig egyáltalán nem is lehetett szabadságot kérelmezni. Maguk a szabadságolások (egy-két kivételtől eltekintve) természetesen mozgósítás idején azonnal semmissé váltak, és a behívó megvárása nélkül, haladéktalanul vissza kellett indulni a szolgálati helyre.⁴⁴

A szabadságolási kérelemben az indoklás mellett meg kellett jelölni a tartózkodási helyet. Ha az nem egyezett meg a szolgálati hellyel, akkor szabadságolási igazolványt állítottak ki, és megérkezéskor jelentkezni kellett az illető katonai parancsnokságnál, illetve külföldön a Monarchia legközelebbi képviselőjénél. Ha valaki külföldre akart utazni, az útlevelet és a hozzá tartozó személyleírást a hadügyminisztérium kérésére a belügyminisztérium állította ki. Ilyenkor egyébként csatolni kellett az összes útítárs adatait is.⁴⁵

⁴¹ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 3. §.

⁴² VORSCHRIFT 1872 és 1885. 4. §.

⁴³ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 5. §.

⁴⁴ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 6. §.

⁴⁵ VORSCHRIFT 1872 és 1885. 8–9. §§.

A számos megkötés mellett egyébként bizonyos kedvezmények is megillették a katonatiszteket. Így például a Monarchia gyógyfürdőiben és gyógyhelyein meghatározott számú ingyenes hely, valamint további fizető, de fenntartott szálláshelyek álltak rendelkezésre (a legtöbb helyen családtagjaik számára is), melyeket tételesen fel is soroltak (így többek között Baden bei Wien, Hofgastein, Karlsbad, Teplitz-Schönau, Pöstyén vagy éppen Herkulesfürdő). Az ingyenes helyek költségeit vagy a minisztérium fedezte, de léteztek kifejezetten erre a célra létrehozott alapítványok is.⁴⁶

A fenti rendszert alakította át az 1894-es reform, melynek a lényege az volt, hogy immár nem időtartam, hanem a fizetett illetmények alapján határozták meg a szabadságok típusait. Vagyis alapvetően a csoportosításuk változott meg, és némi egyszerűsítésre is sor került. Eszerint szabadságot lehetett teljes illetménnyel, várakozási illetménnyel, szabadságolási díj megfizetése mellett, illetve mindenfajta illetmény nélkül kérni.⁴⁷

Az első kategóriába tulajdonképpen a korábbiak közül az első három került. Eszerint immár évi nyolc hét (vagyis ötvenhat nap) rendes szabadságot lehetett igényelni, akár egyben is, külön indoklás nélkül. Ezzel megszűnt a rövid, a családi, valamint személyes okokból kivett szabadságok megkülönböztetése, egységesítették őket. Szintén ide tartozott a háromhavi betegszabadság, melynek további három hónappal való meghosszabbítása immár teljes illetmény mellett volt lehetséges. Szabadságolási díjat akkor kellett fizetni, ha a nyolcheti szabadságot nem egészségügyi okokból kívánta valaki meghosszabbítani, de azt is részletesen indokolni kellett, és maximum hat hónapos időtartamra lehetett igényelni. Végül a várakozási illetménnyel, illetve a mindenfajta illetmény nélkül kivett szabadságok lényegében nem változtak. Továbbá nem változtak meg alapjaiban a szabadságok igénylésének és kiadásának a módjai sem.

Közkatonák⁴⁸ szabadideje

Szabadság a katonai szolgálat idején

A dualizmus idején nemcsak a tisztikar, de a legénységi állomány is jogosult volt szabadságra. Az erre vonatkozó egységes, részletes szabályozás 1887-ben készült el,⁴⁹ egészen addig különböző szabályzatokban és utasításokban (szolgálati szabályzatban, legénységi iskolák, valamint szolgálati nyilvántartásra vonatkozó utasításokban) voltak erre vonatkozóan útmutatások.

Az 1887-es rendelkezés három különböző típust határozott meg: az indoklás nélkül, személyes, illetve egészségi okokból igényelt szabadságot.⁵⁰ Mielőtt ezek ismertetésébe kezdek, a számos részletszabály közül érdemes kiemelni néhányat. Egyrészt a szabadság

⁴⁶ VORSCHRIFT 1872 és 1885. Anhang.

⁴⁷ VORSCHRIFT 1894. 2. §.

⁴⁸ Formailag a legénységi állományhoz tartoztak a kadétiskolákból kikerülő tisztjelöltek, valamint az egyéves önkéntesek is, akikből a szolgálat végén tartalékos tiszt lehetett. Mivel azonban ez egy speciális és átmeneti helyzet volt, és társadalmi helyzetük lényegében a tisztekkel volt azonos (melyet jól mutat, hogy ők például lakhattak saját lakásban, a laktanyán kívül is), ezért a rájuk vonatkozó különböző szabályzásokat ugyan ismertetem, a szabadidő eltöltésének gyakorlatának bemutatásánál azonban már csak a sorozott közkatonákkal foglalkozom.

⁴⁹ VORSCHRIFT 1887.

⁵⁰ VORSCHRIFT 1887. 2. §.

nem automatikusan járt, azt az igénylőnek a szolgálati szabályzatban rögzített módon, közvetlen felettesnél kellett kérvényezni, melyet aztán annak hosszától függően más-más engedélyezhetett. Így az alosztályparancsnokok két, az osztályparancsnokok négy napi szabadságot engedélyezhettek, az ennél magasabb számú szabadságot pedig a csapattest parancsnoka adhatta ki.⁵¹

Szabadságra csak orvosi vizsgálat mellett, szabadságot adó igazolvány (külföldre távozás esetén útlevél) kiadásával lehetett elmenni a pontos tartózkodási hely megjelölésével, ahol az illetékes parancsnokságon jelentkezési kötelességgel is tartozott a szabadságos katona. Ez idő alatt ugyanúgy katonai joghatóság alá tartozott, és az egyenruháját, valamint az oldalfegyverét is megtarthatta. Végezetül, háború kitörése esetén a szabadság (kivéve az egészségi okokból kapott) természetesen azonnal semmisé vált, és külön utasítás nélkül vissza kellett térni az állomáshelyre.⁵²

Az indoklás nélkül kapható rendes szabadság tartama voltaképpen a szolgálatban eltöltött időtől függött. Így a hároméves kötelező sorkatonai szolgálat ideje alatt az altiszteknek tizennégy, a közkatonáknak pedig nyolcnapi szabadság járt évente. A továbbszolgáló altisztek már nyolc hetet kaphattak, igaz, csak minden második évben. Végül a tisztiskolából kikerülő, de még a tisztirangot meg nem kapó hadapródok, kadétok és tisztjelöltek az őszi gyakorlatok után hat hetet igényelhettek. Nem kaphattak ugyanakkor ilyen típusú szabadságot az egyéves önkéntesek, a mindössze nyolcheti alapkiképzésre bevonuló póttartalékosok,⁵³ valamint az ideiglenesen (például fegyvergyakorlatra, karhatalmi feladatra) behívott tartalékos állomány.

A szabadságokat egyébként több részletben is ki lehetett venni, de igénylése olyan szigorú szabályokhoz volt kötve, hogy az lényegében mindössze három időszakban volt lehetséges. Szabadságot ugyanis csak a kiképzés szünetelése, illetve fegyvernyugvás ideje alatt lehetett kapni.⁵⁴ Ez praktikusán mindössze három időszakot jelentett: karácsonyt (december 24. és január 1. között), húsvétot (nagycsütörtöktől húsvéthétfőig),⁵⁵ valamint a nyári hadgyakorlatok lefújása (szeptember 16.) és az újoncok bevonulása (október 1.) közötti időszakot.⁵⁶ Ez alól mindössze a továbbszolgáló altisztek jelentettek kivételt, akiknél ilyen kikötés nem volt, és a fegyvergyakorlatokat leszámítva elvileg bármikor igényelhettek szabadságot.

Az, hogy végül megkapta-e az engedélyt a kérelmező, sok mindentől függött, így a fent említett három időszakban közel sem mehetett bárki szabadságra, aki szeretett vol-

⁵¹ VORSCHRIFT 1887. 6. §. Punkt. 1. és 7. §. Punkt 1.

⁵² VORSCHRIFT 1887. 8., 9. és 11. §§.

⁵³ Mivel a Monarchia hadseregének a létszáma törvényileg volt szabályozva, és az újoncok számát évente törvény írta elő, nem volt lehetőség a sorozáson valamennyi alkalmasnak talált férfit tényleges háromévi szolgálatra behívni. Ezért az újoncjutalék felettieket (arról, hogy ki hová került, sorsolás döntött), valamint a kivételt képező tanárokat, papokat, családfenntartókat a póttartalékba sorolták be. A póttartalékosokat nyolc-, 1912-től tízheti alapkiképzést követően leszerelték. BALLA 2015. 230.

⁵⁴ VORSCHRIFT 1887. 3. §.

⁵⁵ INSTRUCTION 1885. Allgemeine Grundsätze. Punkt 9. Mivel a két egyházi ünnep hivatalosan a katolikus ünnepnapár szerint volt meghatározva, ezért némi problémát jelentett az ettől eltérő görögkeleti karácsony és húsvét. Mivel azonban a hadseregben általában tekintettel kellett lenni valamennyi felekezet legnagyobb ünnepeire, előírásaira (így a zsidóknál és a muzulmánoknál is), ha nagyobb szabadságolásra nem is volt lehetőség, de a vallási előírások megtartását a hadvezetés általában rugalmasan kezelte. DIENSTREGLEMENT 1909. 58. §.

⁵⁶ INSTRUCTION 1886.

na.⁵⁷ Ennek pontos gyakorlata a korabeli visszaemlékezésekből jól kirajzolódik.⁵⁸ Így például a regruták az első karácsonyukat még a laktanyában töltötték (legfeljebb a kiváló magaviseletű újoncokat engedték el), és szabadságra először csak húsvétkor mehettek. A legénység egyébként jellemzően csak ezen a két ünnepen mehetett szabadságra, de csak a jó magaviseletű katonák. Ekkor vagy turnusokban engedték el őket rövidebb időre, vagy a teljes időszakra, de akkor egy-egy szakasz felénél több nem mehetett el, sőt, jellemzőbb volt, hogy inkább csak harmada, negyede.⁵⁹ Fegyvernység alatt (noha elviekben volt rá lehetőség) kevésbé volt jellemző nagyobb mérvű szabadságolás. Ennek két oka lehetett. Egyrészt az amúgy is kevés napjukat a katonák inkább az ünnepekre tartalékolták, másrészt ebben az időszakban alpból kevesebben voltak a kaszárnyában, hiszen ekkor szereltek le a kiszolgált harmadévesek, de az elsőéves újoncok még nem vonultak be. Így, ha nem volt muszáj, nem is engedtek el senkit, legfeljebb a továbbszolgáló altiszteket.

Annak, hogy egyszerre nem engedtek el mindenkit szabadságra az ünnepek alatt, praktikus oka volt. A laktanya ugyanis nem ürülhetett ki teljesen, hiszen az alapvető feladatokat (mindenekelőtt az épületek őrzését, a lakrészek rendben tartását, rendkívüli esemény esetén a rend fenntartását, a lovasságnál a lovak ellátását stb.) biztosítani kellett. „*Ki is ápolná a sok lovat, ha mindenki szabadságra menne? Aki szabadságra megy, annak lovát, a magáén kívül, addig más kell gondozza*” – emlékezett vissza Magyar Adorján a cs. és kir. 2. huszárezredben töltött 1907. évi szolgálatára.⁶⁰ Ennek érdekében az egyes hadtestparancsnokságok a karácsonyi és a húsvéti szabadságolások mértékét nem ritkán központilag szabályozták. Emellett a kifejezetten rossz magaviseletű katonákat nem engedték szabadságra, mintegy büntetésként. A fentiek miatt a jogszabály által előírt szabadnapok száma is sokkal inkább számított lehetőségként, semmint köbe vésett szabálynak. A visszaemlékezésekből az is kiderül, hogy az altisztek (különösen a továbbszolgálók) mindig előnyt élveztek, és a legnehezebben a regruták, vagyis az elsőéves újoncok jutottak ki a laktanyából. Ez egyébként tökéletesen megfelelt a legénységen belül uralkodó belső hierarchiának, mely a rang mellett a szolgálatban eltöltött időtől függött.⁶¹

Ezzel együtt is a karácsonyi és a húsvéti nagyobb szabadságolásokat vidéken mindig nagy mulatságokkal ünnepelték. Mezei Sámuel, aki 1907 és 1910 között szolgált a cs. és kir. 15. huszárezredben Miskolcon, a következőképpen emlékezett vissza a Szabolcs vármegyei húsvéti szabadságolásokra: „*Ökörítón már szinte Hagyománnyá vált, hogy Húsvét első estéjén mindig híres bálók voltak, mivel a katonák Húsvétra kaptak hat napos szabadságot, ezért aztán Húsvét első napján Világra szóló mulatságokat rendeztek. Nem beszélve a híres Verekedésekről Hiszen ez szinte Magyar átok volt. Üssed a gyengébbet!*”⁶² Mezei egyébként a

⁵⁷ Arról itt nem szólunk külön, hogy természetesen feszült kül- vagy belpolitikai események idején általában teljesen megtiltották a szabadságolást.

⁵⁸ MAGYAR 1993. 8.; HM HIM HL VII. Tgy. 2718. Mezei Sámuel: *A régi békebeli huszár század élete bent a laktanyában és kint a nagygyakorlaton. II. rész. 1909–1910. 18.*

⁵⁹ Álljon itt két példa a IV. (Budapesti) Hadtestparancsnokság területéről. 1895-ben a hadtestparancsnokság utasítására minden alakulatban századonként csak 15–20 fő mehetett húsvéti szabadságra. 1910-ben alakulatonként megszabták, hogy pontosan mekkora létszám szabadsághozható, mely körülbelül a legénység harmadát, negyedét jelentette. Katonák húsvétja. *Fővárosi Lapok*, 1895. április 10. 1140.; Budapesti katonák húsvétja. *Pesti Hírlap*, 1910. március 26. 9.

⁶⁰ MAGYAR 1993. 8.

⁶¹ TANGI 2018. 36.

⁶² HM HIM HL VII. Tgy. 2689. Mezei Sámuel: *Katonai szolgálati időm emlékéül. 36–38.*

megemlékezik arról a tragédiáról is, mely Ökörítő (ma: Ökörítőfülpös) nevét országosan is ismertté tette, s melyet Móricz Zsigmond *Fáklya* című regényében örökített meg. 1910. március 28-án, húsvétvasárnap ugyanis a falu korcsmájának az udvarán álló csűr, ahol a szokásos húsvéti bált rendezték, leégett, melynek következtében több mint 300 fiatal (többségében helybeli) halt meg – köztük nagyon sok szabadságos katona és csendőr.⁶³

A különösebb indoklás nélkül kivett szabadságon túl – mint korábban említettem – még két szabadságtípus létezett az 1887-es utasítás szerint. A második a személyes okból igényelt szabadság, melyre két körülmény esetén volt lehetőség. Egyrészt hat hónapot kaphattak azon továbbszolgáló altisztek, akiknek valamilyen közszolgálati állás elnyerésére próbaszolgálaton vagy gyakorlaton kellett részt venniük, másrészt nyolc hetet igényelhetett bármely legénységi állományú katona rendkívüli családi viszonyok esetén, de a hároméves szolgálat alatt ilyenre csak egyszer volt lehetőség. Ezek alól szintén ki voltak zárva a fent már említett behívott tartalékosok, a póttartalékosok, míg az egyéves önkéntesek különleges esetben kaphattak tizennégy nap szabadságot.⁶⁴ Utóbbi kijárásának nehézségét ugyanakkor mutatja Kiss Lajos önkéntes esete, aki 1873–1874 között szolgált Kassán. Visszaemlékezései szerint családi okokra hivatkozva csak közvetlen feljebbvalója támogatásával és ezredraporton sikerült elérnie, hogy december elején engedélyezzenek neki egy háromnapos „Urlaubot”.⁶⁵

Egészségi okokból három hónapra lehetett szabadságot igényelni, de természetesen csak orvosi igazolással. Az egyéves önkéntesek ugyanakkor a négy hétnél hosszabb időre való eltávozás esetén pótszolgálatot tartoztak, illetve ehhez hasonlóan a póttartalékosoknak is be kellett pótolni a kiképzésből kiesett időtartamot. Hosszabbításra természetesen volt lehetőség, de csak különleges okokból, sőt, a szabály szerint, ha letelt a három hónap, és „utazni képes” volt a betegszabadságos, akkor már vissza kellett térnie az állomáshelyére. Vagyis még a teljes gyógyulás sem volt követelmény!⁶⁶

Végezetül még egy, meglehetősen speciális szabadságtípusról kell néhány szót szólni. A századfordulót követően ugyanis – elsősorban a magyar kormány részéről – egyre többször felvetették az úgynevezett aratási szabadság bevezetésének a szükségességét a nyári mezei munkák idején. Magyarországon először 1907-ben a VII. (Temesvári) Hadtestparancsnokság területén kísérleteztek vele, majd 1908-tól vezették be általános jelleggel. Ez három hétre szólt, és a szolgálati viszonyoktól, valamint a magaviselettől függően elsősorban a kisebb birtokosok családtagjai élhettek vele a gyalogságnál, a nehéz tarackosztályoknál, valamint a hegyi és vartüzérségnél. A többi fegyvernemnél csak kivételes esetben volt rá lehetőség. Az időpontot a hadtestparancsnokságok a közigazgatási hatóságokkal közösen állapították meg. A hadsereg részéről ugyanakkor nagy volt a bizalmatlanság ezzel a típusú szabadsággal szemben, melyet jól mutat, hogy a községi előjáróknak rendszeresen ellenőrizniük kellett a szabadságosokat, hogy azok tényleg részt vesznek-e a mezei munkákon, a törvényhatóságoknak pedig évente összefoglaló jelentést kellett küldeniük a honvédelmi minisztériumnak.⁶⁷

⁶³ Borzalmas tűzkatasztrófa. *Pesti Hírlap*, 1910. március 29. 8–9.

⁶⁴ INSTRUCTION 1887. 4. §.

⁶⁵ OSZK Oct. Hung. 1251. Kiss Lajos: *Önkéntes naplóm Kassán*. 1873. okt. 1 – 1874. sept. 30. 30–33 ff.

⁶⁶ INSTRUCTION 1887. 5. §.

⁶⁷ *Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer*. Wien, 1908. Nr. 12.; A hadsereg legénységének a mezei munkák idején való szabadságolásáról. *Magyarországi rendeletek tára* 1910. 387–391.

Közkatonák szabadideje a mindennapokban

A bevezetőben már szóltam a katonaság szabadidejének elméleti problémáiról és eltéréseiről a polgári élet (korban kialakuló) szabadidőfogalmához képest. Ennek fényében először arra kell kitérni, hogy mikor volt egy katonának szabadideje a laktanyában. Ilyenről alapvetően három esetben beszélhetünk. Az első a napi feladatok elvégzését követően megmaradt szabadidő. Ezekbe nemcsak a kiképzésre szánt idő tartozott bele (amely nyári időszakban nyolc, téliben pedig hat órát tett ki), de az étkezés, a takarítás, a ruha tisztítása, a fegyver karbantartása, a lóápolás és minden egyéb, a napiparancsban kiszabott feladat (például őrésben állás, rukkolás). A második az ünnepnapok. A szabadság kérdésénél már említett karácsonyon és húsvéton kívül a vasárnapok, az uralkodó születésnapja (augusztus 18.) és névnapja (október 4.), a farsangi időszak utolsó két napja, hamvazószerda, az egyes felekezetek vallási ünnepei (például a katolikusoknál az úrnapja, az ortodoxoknál a vízkereszt), végül pedig az adott alakulat ünnepei (ezrednapok, jubileumi ünnepek, zászlószentelés) számítottak ünnepeknek.⁶⁸ A harmadik eset a már szintén említett fegyvernyugvás időszaka az őszi zárógyakorlatok lefűjása és a harmadévesek leszerelése, valamint az újoncok bevonulása között. Ezek ugyanakkor közel sem jelentettek teljes szabadságot a katonák számára, inkább csak könnyebbséget, hiszen mindössze a kiképzés szünetelt, de az egyéb feladatokat ugyanúgy el kellett végezni, illetve az ünnepi programokon is részt kellett venni.

A szabadidő mértéke közel sem volt azonos az egyes fegyvernemeknél. A lovasságnál például a lovak gondozása rengeteg időt vett el. Mezei Sámuel így emlékszik vissza: „Közbe vasárnapok is voltak. Ezek rosszabbak voltak a köznapoknál, még pedig azért mert az egész napra úgy be volt osztva a dolog, hogy pihenő csak az ügyes öreghuszárnál volt.”⁶⁹ Hasonló volt a helyzet csütörtökön is, amikor a lovaknak pihenőnapja volt, de ez mégsem jelentett könnyebbséget. A lovaskatonák nehezebb sorsát támasztja alá egy másik visszaemlékezés is. Tóth István, a cs. és kir. 101. gyalogezred altisztje kárörvendő soraiban így ír a gyalogos és a huszárkatonák közötti különbségről a századfordulón: „úgyél aza kutya baka kevés dolog soka potya (...) merta huszár miga lovát puczolja magyar baka a babáját csókolja”, máshol pedig: „hát a baka mostegyre neveti az ágyban a huszár kínjait hogymostis kínlódik a huszár a nyergeléssel és a baka akkor megintjöött nevet mikor a huszár a lován riszálja a farát ez igazi elbeszélés a baka jólétéről és a huszár kínjairól.”⁷⁰

A katona a szabadidejét eltölthette a kaszárnnyában, de lehetősége volt annak elhagyására is. Ennek szabályait a szolgálati szabályzat határozta meg. Külön engedélyre nem volt szükség, de azt minden esetben jelenteni kellett. Egyetlen kikötés létezett, hogy az újoncok és a megbízhatatlan katonák csak idősebb, megbízható katonák felügyelete alatt mehettek ki. Az alakulat parancsnokának ugyanakkor jogában állt az eltávokat saját hatáskörében szabályozni, így azokat korlátozhatta, sőt adott esetben teljesen meg is tilthatta.⁷¹ Noha elviekben a napi feladatok elvégzését követően bármelyik nap kimenőt kaphattak a katonák, erre a gyakorlatban általában csak vasárnap, az egyéb ünnepnapokon és a

⁶⁸ DIENSTREGLEMENT 1909. 58. §.; INSTRUCTION 1885. Allgemeine Grundsätze. Punkt 9.

⁶⁹ HM HIM HL VII. Tgy. 2689. Mezei Sámuel: *Katonai szolgálati időm emlékéül*. 11.

⁷⁰ OSZK Quart. Hung. 4311. Tóth István szakaszvezető katonakönyve. Dalok és történetek. 49–50. és 76–77.

⁷¹ DIENSTREGLEMENT 1909. 106.

fegyvernyugvás ideje alatt volt lehetőségük, mivel hétköznapiakon a katonák többségének egész egyszerűen nem maradt szabadideje (vagy az ezredparancsnokság nem engedte meg).

A szabadidő eltöltésének volt egy másik komoly korlátozó tényezője, mégpedig a pénz. Egy közlegény napi 6 krajcár zsoldot kapott, illetve a lovasságnál emellé még 2 krajcár loápolási díjat, amely havi 1 forint 80 krajcárt tett ki (kiosztásra egyébként ötnaponként került sor). Az altisztek természetesen ennél többet kaptak, de nem sokkal. Egy őrzető havi 3 forintot, egy káplár 4 forint 50 krajcárt, egy szakaszvezető 6 forintot, egy őrmester pedig 30 forintot. Ebből azonban már fizetéskor levonták a mosópénzt, valamint ebből kellett fedezni a katonáknak a kenőanyagokat és tisztítószereket.

„Bizony ebből nem nagyon lehetett mulatozni, a kintinban 2 krajczár volt egy féldeczi gabona pálinka, 2 krajczár a fonatos, 3 krajczár egy kiscsomag agyonszózott tepertő, 10 fillér [5 krajczár – a szerző] volt egy doboz boks.”⁷² – emlékezett vissza Mezei Sámuel. Nem véletlenül fogalmaz egy korabeli félhivatalos kiadvány a következőképpen: „Különben, ha egy kintinos meggazdagodik vagy szegény marad, ez nem annyira a laktanya nagyságától és a legénység számától, mint inkább a be-beérkező pénzes levelek számától és súlyától függ.”⁷³ Az otthoni küldeményeken túl a katonák egyébként még egy helyről tudtak anyagi támogatást szerezni: szeretőiktől. „Bizony 6 krajczáros zsoldból nem futotta mulatni, azért az ügyes jó képű öreg huszárok tartottak jó unoka nővéreket többnyire az járult hozzá a kis mulatságokhoz.”⁷⁴

Arra vonatkozóan, hogy pontosan mivel töltötték a közkatonák a szabadidejüket, sajnos kevés információ áll rendelkezésre. A visszaemlékezések erről csak keveset szólnak, így jórészt csak közvetett forrásokra támaszkodhatunk. Így például a katonaság és a polgárság közötti konfliktusok, illetve a fegyelmi büntetések eredményeképpen létrejött forrásokra. Utóbbiakat az alábbiakban egy dualizmus-kori középváros, Szombathely és az itt állomásozó cs. és kir. 11. huszárezred és 83. gyalogezred példáján mutatom be.

A legénység szabadidejét mindenekelőtt szórakozással töltötte. Mezei is erre tesz utalást visszaemlékezésében, mikor úgy ír, hogy szabadnapokon „Rex um direkczió a város a komédiásokat nézni, és szép unoka nővéreket szerezni.”⁷⁵ Mindez nem véletlen. A hadsereg igazi kultúrsokkot jelentett az alapvetően paraszti származású közkatonák számára. A kaszárnya zártsága, kizárólagos férfi közege, a privátszféra hiánya, a szigorú fegyelem és alá-fölé rendeltségi viszony, a mindennapi élet feszessége és minden területének szigorú szabályozása, a sajátos, alapvetően fizikai és verbális erőszakon alapuló belső normarendszer és kiképzési módszerek súlyos megrázkódtatással jártak.⁷⁶ Mindezt részben a szórakozás tette elviselhetővé, mely során levezethették a felgyülemlett feszültséget, és alkalom nyílt az önkontroll lazítására.⁷⁷ Erre azonban mindenekelőtt a kimenők biztosítottak lehetőséget, hiszen a laktanyában még a szabadidő is szigorú kontroll alatt állt a magánszféra hiánya és az állandó felügyelet jelenléte miatt.

⁷² HM HIM HL VII. Tgy. 2699. Mezei Sámuel: *A régi békebeli huszár század élete bent a laktanyában és kint a nagygyakorlaton. I. rész.* 21.

⁷³ DANCZER 1889. 372.

⁷⁴ HM HIM HL VII. Tgy. 2689. Mezei Sámuel: *Katonai szolgálati időm emlékéül.* 23.

⁷⁵ HM HIM HL VII. Tgy. 2699. Mezei Sámuel: *A régi békebeli huszár század élete bent a laktanyában és kint a nagygyakorlaton. I. rész.* 18.

⁷⁶ TANGL 2018. 45.

⁷⁷ GRANASZTÓI 2016. 114–115.

A kimenők jelentőségét (minden anyagi probléma ellenére) mutatja, hogy a szombathelyi cs. és kir. 11. huszárezredben az 1890-es évek első felében megvizsgált fegyelmi vétségek több mint harmada (relatív többsége) ezekkel kapcsolatos. Így ide tartoztak a határidő után való visszatérések, az engedély nélküli távozások, de a szabadságról való késői visszatérés is. Az engedélyezett kimenők túllépése egyébként számos esetben ittassággal, „lármázással”, valamint tiltott útvonalon való visszatéréssel (vagyis a katonák a késés miatt megpróbálták észrevétlenül visszatérni a laktanyába) párosult.⁷⁸

A szórakozási lehetőségeket természetesen meghatározták a település sajátosságai, hiszen például Budapest adottságai teljesen eltértek az olyan középvárosokétól, mint amilyen Szombathely is volt. Utóbbi helyen a katonák elsősorban a külső utcákban lévő kocsmák és vendéglátóhelyek, valamint tavasszal és nyaranta a városi szőlőhegyen, illetve a szomszédos falvak (mindenekelőtt a közeli Olad, Herény, Kámon és Torony) mulatságainak rendszeres vendégei voltak. A sajtóban megjelenő, a civil lakossággal és a fegyvernemi rivalizálás eredményeképpen a huszárság és gyalogság közötti összetűzésekből kiderül, hogy mindenekelőtt a város déli, délnyugati részén lévő helyeket keresték fel előszeretettel.⁷⁹ Ezen külvárosi mellékutcákban jellemző módon a kispolgárság és a munkásság élt, mivel Szombathelyen a déli, majd később a vasúton túli városrészen alakult ki ipari övezet, amely vonzotta a munkahely közelébe előszeretettel települő munkásréteget.⁸⁰

A helyszínválasztásnak a megfizethetőségen túl két másik oka is volt. Az egyik a hölgytársaság, amely tulajdonképpen a prostitúciót jelentette. A szombathelyi nyilvánosházak az ezen a városrészen lévő Vízmellék utcában helyezkedtek el, amelyek a századfordulón legendások voltak a huszárok és gyalogskatonák botrányairól és verekedéseiről. Az egyik helyi lap úgy fogalmazott, hogy „mert meg vagyunk írva, hogy ne múljunk el a Vízmellék-utca fölött ünnep egy-egy kis katonai virtuskodás nélkül.”⁸¹

A másik ok a tulajdonképpeni kényszer. Mikor 1889-ben megérkezett Szombathelyre a huszárezred, egy teljesen új helyzet állt elő, mivel a városnak korábban nem volt jelentősebb katonai helyőrsége (mindössze a kiegészítést követően pár évig). A katona-civil együttélés formái fokozatosan alakultak ki, és jól láthatóan az első években még keresték a helyüket a huszárok a városban. Többször előfordult ugyanis, hogy a belvárosi vendéglátóhelyeket látogatták a katonák, de míg a „rossz környékeknek” számító külvárosi utcákban zajló verekedések és randalírozások a sajtó, a helyi társadalmi elit és így a városvezetés ingerküszöbét kevésbé érték el, addig a frekvenciátaltabb helyeken ugyannerre már érzékenyebben reagáltak.

Az első években arra is volt példa, hogy a verekedés miatt kiszálló rendőröket a huszárok egészen a városházáig kergették, melyet aztán szabályosan meg is ostromoltak.⁸² A katonai hatóságok a nagyobb botrányokra (a jó viszony érdekében) általában szigorú rendszabályokkal válaszoltak, mely sokszor a kimenők korlátozásával vagy tiltásával járt

⁷⁸ TANGL 2018. 38.

⁷⁹ Lásd például: Tűrhetetlen állapot. *Vasvármegye*, 1895. január 10. 3.; Huszárok garázdálkodása. *Vasvármegye*, 1896. július 30. 4.; Véres ütközet bakák és emberek között. *Vasvármegye*, 1898. október 20. 3–4.; A vízmelléki csata. *Vasvármegye*, 1900. február 22. 3.; Huszárok és civilek harca. *Vasvármegye*, 1904. január 3. 8.

⁸⁰ MELEGA 2012. 68.

⁸¹ Katonák verekedése. *Vasvármegye*, 1901. január 9. 3.; VARGA 2000. 288–289.

⁸² KATONA 2015. 332–333.

együtt. Később egyébként rendszeres katonai őrzőjáratokat is rendszeresítettek a városban, így segítve a rend fenntartását.

A katonák másik kedvelt szórakozóhelye Szombathelyen a város északi részén felépült huszárlaktanya mellett lévő Lesvár csárda volt, mely egyébként a nem intézményesített keretek között „titokban kéjelgő” nők és a huszárok egyik fő találkozó helyének számított. A prostitúció okozta problémákat egyébként jól jelzi, hogy a lovassági laktanya környékét a huszárezred beköltözését követően azonnal ellepték a kéj nők, ami miatt az ezredparancsnokságnak a várostól kellett segítséget kérnie.⁸³

A tavaszi és nyári időszakban (már amikor nem gyakorlatokon voltak) a katonaság rendszeres látogatója volt a város kedvelt szabadtéri szórakozóhelyeinek. *„Tavasszal és nyáron sűrű tömegekben hullámszik a nép a szabadba vezető utakon. Megnépesül a szőlők alja, a szőlősi út, az oladi rét; a Jégpinczében, Két rózsában, Jégveremben megszólal a zene és hangjai mellett vígan szórakozik a kisebb-nagyobb társaságokra szakadt közönség.”*⁸⁴ – fogalmazott Kárpáti Kelemen a századfordulón megjelent városmonográfiájában. Ezen mulatságok rendszeres résztvevői voltak a katonák is, aminek következtében a katonák és civilek közötti összecsapások sokszor a városon is túlnyúltak és a szomszédos községeket is érintették.⁸⁵

Végezetül a fentiekén túl mindenképpen szólni kell néhány szót külön az altisztekről is. Az altiszti kar sajátos helyet foglalt el a legénységen belül. Állománya a sorozott katonákból került ki, és az alakulaton belüli altiszti iskolákban képezték őket, nagyon sokaknak pedig végül hivatásává is vált a hadsereg, és a három év leteltét követően még hosszú évekig szolgáltak (ők voltak a továbbszolgálók). A tisztikar és így a középosztály részévé (annak iskolacentrikussága miatt) ugyan soha nem válhattak, sajátos helyzetüket mégis jól jelzi, hogy adott esetben igazodni próbáltak a tisztí ideálhoz.

Ezt mutatja, hogy a cs. és kir. 11. huszárezred altisztjei 1904-ben például kaszinót alapítottak a tisztikar segítségével.⁸⁶ Ennek fő célja egyrészt a testületi szellem ápolása volt, másrészt a szervezett szabadidős tevékenységek biztosítása. Így a tisztí kaszinó mintájára saját könyvtárral rendelkezett, előadásokat szerveztek, valamint bálakat, mulatságokat és estélyeket is rendeztek. Ilyenekre egyébként korábban is rendszeresen sor került, vagy a laktanyában, vagy a város valamelyik patinásabb vendéglőjében (például a Sabariában, ahol a tisztí bálók is voltak). Ezeken a bálanya szerepét mindig a törzstiszt felesége vállalta, s rendszeresen jelen volt a tisztikar is. Ez egyben azt is jelentette, hogy ezek a városi elit eseményeivé is váltak.⁸⁷ Hasonló önszerveződésre egyébként feltehetően (bár források hiányában erre csak következtetni lehet) a gyalogezredben is volt példa, melyet mutat az altisztek farsangi mulatsága 1909-ben.⁸⁸

Az altisztek köztes helyzetét mutatja, hogy sokszor részt vehettek a városi középosztály által rendezett eseményeken is (bár érezhetően mindig elkülönítve). Szombathelyen

⁸³ MNL VaML V.173.c. Szombathely Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Közigazgatási iratok. 1890. I. 934.

⁸⁴ KÁRPÁTI 1894. 363.

⁸⁵ Riadalom a Jégpincében. *Vasvármegye*, 1899. augusztus 3. 4.; Katonák és parasztleányok harcza. *Vasvármegye*, 1903. április 15. 3–4.; A bakakáplár vérbosszúja. *Vasvármegye*, 1906. május 8. 2.

⁸⁶ A huszáraltisztek kaszinója. In: *Vasvármegye*, 1904. február 13. 3.

⁸⁷ Altisztek bálja. *Vasvármegye*, 1893. február 17. 4.; Altiszti bál. *Vasvármegye*, 1897. február 23. 3.

⁸⁸ Hírek – Örmesterek mulatsága. *Vasvármegye*, 1909. február 16. 6.

az 1890-es években különösen népszerűvé vált a kerékpár mint sporteszköz, melynek eredményeképpen a helybeli egyesületek számos országos és nemzetközi kerékpárversenyt rendeztek. Így az 1895. májusi és augusztusi nemzetközi kerékpárversenyeken például külön altiszti futamot is szerveztek.⁸⁹ Ehhez hasonlóan a huszárezred által rendezett lóversenyeken is mindig lehetőséget biztosítottak az altisztek számára, igaz, itt sokszor a legénység is rajthoz állhatott egy saját futamban.⁹⁰

Összegzés

Jelen tanulmányban csak egy vázlatos áttekintést tudtam nyújtani a címben jelzett történeti problémáról, melynek alighanem csak egy még nagyobb hiányérzet lett az eredménye, mint volt a cikk elolvasása előtt. Míg a hadseregben a tisztikar és a közkatonák egymástól jól elkülöníthető társadalmi idejében közös vonásokat vélhetünk felfedezni, hiszen azok egységes szabályok mentén alakultak, addig a szabadidő eltöltését tekintve csak néhány szempontot lehetett felvillantani, mely a teljes kép csak egy apró szeletét adhatja. Ennek két fontos oka is van.

Az egyik, hogy a hadsereg elhelyezése a korban jelentős átalakuláson ment keresztül, mely alapvetően befolyásolta a katonák idejének az eltöltését. A laktanyák zárt és állandóan felügyelt közegében szigorú rendet lehetett fenntartani, ahol pontos időbeosztás szerint éltek mindennapjaikat a katonák. Ez azonban Magyarországon és a Monarchiában csak a századfordulóra vált többé-kevésbé általánossá, míg az 1880-es évek előtt még megszokott jelenség volt az egyenkénti elhelyezés, illetve a kis kvártélyházakban, szétszórtan elhelyezett katonaság. Az előbbi esetben a katonák sokkal nagyobb szabadsággal rendelkeztek, melynek vizsgálata külön tanulmányt érdemelne.

A másik, hogy a szabadidő eltöltésének lehetőségei alapvetően függtek a várostól, ahol az adott alakulat állomásozott. Nemcsak annak mérete befolyásolhatta, hanem társadalmi közege is. A tanulmányban idézett Tóth István például szolgálatát szülőföldjétől messze, Zágrábban teljesítette, ahol nemcsak nyelvi akadályokba ütközött a hétköznapiakban, de a horvátok magyarokkal szembeni ellenséges érzelmeivel is szembesült. Ettől teljesen eltérő körülmények uralkodtak például Szombathelyen, ahol a helyőrséget adó huszár- és gyalogezred nemcsak magyarországi kiegészítésű volt, de mindkettő helyi, vagyis vasi, kisebb részben zalai. Tehát a katonák otthonukhoz közel állomásoztak, jól ismert vidéken. És végül megint más a helyzet a Monarchia nagyvárosaiban, ahol a szabadidő eltöltésének egészen más (és adott esetben az ország távolabbi vidékéről érkező katonák számára teljesen új) dimenziói voltak.

Mégis, néhány főbb alapvonást sikerült felvázolni. Így például, hogy a tisztikar társadalmi ideje leginkább a polgári középosztályhoz állt közel, miközben a közkatonák egy a civil életben teljesen ismeretlen időfelfogással találkoztak, melynek célja lényegében a folyamatos munka, a napjuk totális beosztása és ellenőrzése volt. Ennek elviselésében a szabadidőnek még nagyobb jelentősége volt, nem véletlen, hogy a mégoly szigor mellett is már akkor szabad volt a vasárnap és számos ünnepnapot beiktattak, valamint bevezették a szabadságot, mikor a civil életben ilyen még nem volt. Sokan azonban még így sem bír-

⁸⁹ A szombathelyi kerékpárünnepély. *Vasvármegye*, 1895. május 16. 2.; A szombathelyi első nemzetközi kerékpáros pályaversenyek. *Vasvármegye*, 1895. augusztus 15. 2–3.

⁹⁰ Lásd például az 1909-es futam programját: SM TTO Hi.73.29.2.

ták elviselni a megpróbáltatásokat, melyek szökéshez, rosszabb esetben öngyilkossághoz vezettek.

Szintén jól látszik, hogy a szabadidő eltöltésénél a katonaság sem vonhatta ki magát azon társadalmi térszerkezet szabályai alól, amelyek a helyőrséget adó városokban léteztek. Eleve adottak voltak azok a mikroterek, ahol az egyes társadalmi rétegek szabadidejüket eltöltötték és ehhez igazodni kellett. Miközben a tiszti ideál és presztízs önmagában kötelezte a tiszteket, hogy kerüljék a „rangon aluli” helyeket és társasági közeget (ezt adott esetben direkt szabályozással is megtámogatták), addig a közkatonák esetében ezt inkább ki kellett kényszeríteni. Ezt jól mutatja Szombathely példája, ahol a helyőrség 1889-es létrejöttét követően még évekbe telt, mire sikerült elérni, hogy a közkatonák ne a belvárosban rendezzék a vasárnap esti tivornyáikat.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

HM HIM HL	Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár
VII.	Gyűjtemények
MNL VaML	Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára
V.173.c.	Szombathely Város Polgármesteri Hivatalának iratai, Közigazgatási iratok (1882–1950)

GYŰJTEMÉNYEK

SM TTO	Savaria Múzeum Történettudományi Osztály
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

SAJTÓFORRÁSOK

Fővárosi Lapok, 1895
Pesti Hírlap, 1910
Vasvármegye, 1893–1909

JOGI FORRÁSOK

Beiblatt zum Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. 1908.
Magyarországi rendeletek tára, 1910.
Verordnungsblatt für das k.k. Heer. Normal-Verordnungen 1872.

SZABÁLYZATOK

DIENSTREGLEMENT 1909	<i>Dienstreglement für das kaiserliche und königliche Heer. Erster Theil.</i> Wien, 1909.
INSTRUCTION 1885	<i>Instruction für die Truppen-Schulen des k.k. Heeres. Allgemeine Grundsätze und I. Theil.</i> Wien, 1885.

- INSTRUCTION 1886 *Instruction für die Waffenübungen des k. k. Heeres.* Wien, 1886.
- VORSCHRIFT 1872 *Vorschrift über die Beurlaubung der im Gage-Bezuge stehenden Personen des k.k. Heeres.* In: *Verordnungsblatt für das k.k. Heer. Normal-Verordnungen*, 23. September 1872.
- VORSCHRIFT 1885 *Vorschrift über die Beurlaubung der im Gage-Bezuge stehenden Personen des k.k. Heeres.* Wien, 1885.
- VORSCHRIFT 1887 *Vorschrift über die zeitliche Beurlaubung der Personen des Mannschaftstandes des k.k. Heeres vom Jahre 1887.* Wien, 1887.
- VORSCHRIFT 1894 *Vorschrift über die Beurlaubung der im Gagebezuge stehenden activen Personen des k. und k. Heeres.* Wien, 1894.

IRODALOMJEGYZÉK

- AUFFENBERG-KOMARÓW 1921 *AUFFENBERG-KOMARÓW, Moritz von: Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung.* München, 1921.
- BALLA 2015 BALLA Tibor: A dualizmus korának hadtörténete (1867–1914). In: *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718–1919.* Szerk. HERMANN Róbert. Budapest, 2015. 209–246.
- DANCZER 1889 *A mi hadseregünk. Az Osztrák–Magyar Monarchia népei fegyverben és zászlók alatt.* Szerk. DANCZER, Alfons. Budapest, 1889.
- DEÁK 1993 DEÁK István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-Monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Budapest, 1993.
- FOUCAULT 1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Budapest, 1990.
- GOFFMAN 1961 GOFFMAN, Erving: *Asylums. Essays in the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* New York, 1961.
- GRANASZTÓI 2016 GRANASZTÓI Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: *„Atyám megkívánta a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben.* Szerk. FÓNAGY Zoltán. Budapest, 2016. 101–122.
- GYÁNI 1999 GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Budapest, 1999.
- HAJDU 1999 HAJDU Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei.* Budapest, 1999.
- KÁRPÁTI 1894 KÁRPÁTI Kelemen: *Szombathely – Savaria rend. tanácsú város monographiája. II. rész.* Szombathely, 1894.

- KATONA 2015 KATONA Attila: Huszárrohamok a dualizmuskori Szombathelyen. In: *Előadások Vas megye történetéről VI.* Szerk. MAYER László és TILCSIK György. Szombathely, 2015. 325–333. (Archivum Comitatus Castriferrei 7.)
- JANSA 2011 JANSA, Alfred: *Ein österreichischer General gegen Hitler. Erinnerungen. Nach den Vorarbeiten von Herta und Claude-Maria-Alfred Jansa.* Hrsg. BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Weimar, 2011.
- MAGYAR 1993 MAGYAR Adorján: *Huszáréletem.* Budapest, 1993.
- MELEGA 2012 MELEGA Miklós: *A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában.* Szombathely, 2012. (Archivum Comitatus Castriferrei 5.)
- RÓZSA 2020 POGÁNYNÉ RÓZSA Gabriella: A magyarországi katonai tudományos és kaszinóegyletek könyvtárai a régi századforduló időszakában. *Könyv és Nevelés* 22. (2020):3–4. 151–170.
- ROTH 1982 ROTH, Joseph: *Radetzky-induló.* Budapest, 1982.
- SCHEER 2022 SCHEER, Tamara: *Die Sprachenvielfalt in der österreichisch-ungarischen Armee (1867–1918).* Wien, 2022. (Schriften des Heeresgeschichtliches Museums. Bd. 31.)
- TANGL 2018 TANGL Balázs: Mindennapi élet a közös hadseregben az általános hadkötelezettség időszakában (1868–1914). *Korall* 71. (2018): 27–47.
- TANGL 2021 TANGL Balázs: Városi és katonai elit: katonai tisztikar a századfordulós Szombathely társasági életében. *Sic Itur Ad Astra* 75. (2021): 77–96.
- THOMPSON 1990 THOMPSON, Edward P.: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Szerk. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta. Budapest, 1990. 60–116.
- VARGA 2000 VARGA Nóra: „A buja életnek gyakorlásából származni szokott veszedelmes nyavalák” Szombathelyen a századfordulón. In: *Előadások Vas megye történetéről III.* Szerk. TILCSIK György. Szombathely, 2000. 283–298. (Vas megyei levéltári füzetek 9.)
- ZÁVODI 2019 ZÁVODI Szilvia: A katonatiszti családok társadalmi megítélése és megbecsülése a XX. század első felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 129. (2016):4. 1055–1078.
- ZEYNEK 2009 ZEYNEK, Theodor Ritter von: *Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich.* Hrsg. BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Weimar, 2009.

Leisure in the Austro-Hungarian Army at the Turn of the 19th and 20th Centuries

by Balázs Tangl

(Summary)

The primary aim of this study is to examine the concept of leisure time within the Austro-Hungarian Army during the period of universal conscription. On the one hand, it seeks to provide a schematic picture of the legal regulations governing leisure time and holidays within the military. On the other hand, it draws upon contemporary sources to explore the opportunities available to soldiers and the ways in which they spent their free time. In doing so, the study also attempts to reinterpret the notion of leisure within a military context.

The approach adopted is necessarily dual in nature, as the experiences of leisure and social time differed markedly between officers and enlisted men – not only due to legal distinctions, but also as a result of the differing sociological characteristics of the two groups. The officer corps' experience of social time closely resembled that of the middle class, while common soldiers encountered a temporal structure entirely alien to civilian life. The army operated as a total institution: within the closed environment of the barracks, enlisted men lived under constant supervision, adhering to strict routines and rigid schedules that emphasized continuity and the permanence of labor. In such a context, leisure time assumed a particularly vital role in coping with the demands of military life. It is no coincidence that the introduction of free Sundays, numerous public holidays, and even formal leave occurred at a time when such practices were not yet widespread in civilian society. Nevertheless, for many soldiers, the hardships of military life proved unbearable, often leading to desertion or, in the most tragic instances, suicide.